
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT
FAKÜLTESİ
DERGİSİ

HAKEMLİ DERGİ
Sayı : 11 Samsun 1999

ISSN: 1300 - 3003

REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY

HABERİN KAYNAĞINA ULAŞMADA İSNADIN ROLÜ

Yrd.Doç.Dr. Osman GÜNER*

Hadis ilimleri ve kavramları incelendiğinde, özel anlamıyla “*Allah Resûlü'nün söz ve davranış formları*” diye tanımlanan hadisin, yapı itibariyle ‘*sened*’ ve ‘*metin*’ olmak üzere iki temel unsurdan oluştuğu görülmektedir. Hadis, Hz.Peygamber'in vefatını müteakip ilk yarım asır içerisinde bu iki unsurla algılanmaya başlanmıştır. Öyle ki, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan hadis ilimleri, bu iki unsurun varlığı dikkate alınmak suretiyle tetkik edilmiştir.

Bu iki unsurdan ‘*isnad*’ lügatte, “dağın eteğinden zirvesine doğru tırmanmak, yükselmek, yükseltmek, güvenmek, itimat etmek” gibi anlamlara gelmektedir.¹

Hadis literatüründe kullanılan anlamı ise, “sözün asıl sahibine araçlar yani raviler vasıtası ile yükseltilmesi”, başka bir deyişle, “hadisi başkasına nakleden ravinin, onu kimden aldığı ya da işittiğini, varsa aldığı kimsenin kimden naklettiğini bir takım özel deyimler kullanarak, ilk kaynağa ulaşmaya kadar kesintisiz bir nakil zinciri ile ifade etmesidir.”²

İsnadın Menşei ve Orijinalliği

Terim olarak bu manaya gelen isnadın menşeiini/kaynağını belirlemek hakikaten zor, fakat önemli bir konudur. İslamiyet'ten önce Arapların, Cahiliye dönemine ait bazı şiirleri ve kıssaları isnadlı olarak aktardıkları bilinmekle birlikte,³ bunun sistemli bir faaliyet olmadığı, iptidai ve istisnai bir faaliyet olduğu açıktır. Zira İslam geldiğinde Araplar arasında böyle bir uygulama henüz yaygınlık kazanmamıştı.

İslam bilginleri, isnadın sistematik olarak yalnızca Müslümanlar

* Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Feyrûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s.370; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/408.

² Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s.165.

³ Nâsirüddin el-Esed, *Masâdiru's-Şi'ri'l-Câhilî*, s.258.

tarafından geliştirilmiş bir sistem olduğunu belirtmişlerdir. Onlar bunu şu özlü cümle ile ifade etmişlerdir: “الإسناد خصيصة فاضلة من خصائص هذه الأمة” (İsnat, bu ümmetin en özgün niteliklerinden biridir.)⁴ Muhaddisler, böyle bir sistemin diğer milletlerde bulunmadığını da özellikle belirtmişlerdir.⁵ Meşhur Endülüslü İslam alimi Muhammed İbn Hazm (v.456/1064) dinler ve mezhepler tarihine dair yazdığı eserinde, tarihî haberlerin naklinde kullanılan metotları, diğer dinlerle de mukayese ederek şöyle açıklar:

“Güvenilir bir şahsın, aynı özelliği taşıyan bir başka şahıstan naklederek kesintisiz bir senetle haberi Hz.Peygamber'e ulaştırma keyfiyeti, diğer dinlerin aksine, yüce Allah'ın yalnızca Müslümanlara bahşettiği bir lütuftur.

Baştan iki üç râviyi atlayarak veya râvi ismi zikretmeksizin, doğrudan doğruya sözü ilk söyleyene isnad etmek suretiyle yapılan nakiller ise, Yahudi literatürünün bir çoğunda mevcuttur. Ne var ki, Yahudiler, peygamberleri Hz.Musa hakkındaki haberlerini, hiçbir zaman bizim Hz. Muhammed'e (a.s.) ulaştırdığımız kadar ulaştıramamışlardır. Hıristiyan literatürüne gelince, onlarda da boşanmanın haram oluşuna dair bir kaç rivayetin dışında, bu tür rivayetler hiç yoktur. Râviler zincirinde yalancı ve güven telkin etmeyen bazı kimselerin bulunması suretiyle yapılan nakiller ise, Yahudî ve Hıristiyan literatüründe oldukça fazladır.

Müslümanların sahâbe ve tâbiîn (vasıtasıyla haberi Hz. Muhammed'e (a.s.) kadar ulaştırmaları ise, eşine rastlanmayacak kadar farklı bir yöntemdir. Zira ne Yahudiler, ne de Hıristiyanlar, haberi, bir peygamberin arkasına ya da bir dostuna ulaştırabilecek kadar yaklaştıramamışlardır...”⁶

Hatîb el-Bağdâdî (v.463/1071) de, yüce Allah'ın isnad sistemini yalnızca İslam ümmetine bahşettiğini ve kutsal kitaplardan Tevrat ve İncil'in bile böyle bir lütfâ mazhar olamadıklarını belirttiikten sonra şunları ilave eder: “Bu ümmet hadisi, kendi devrinde doğruluk ve güvenilirliği ile tanınmış kimseler vasıtasıyla yine aynı vasıftaki şahıslardan naklederek, haberlerini tâ ilk kaynağa kadar ulaştırmıştır. Sonra da hafızası güçlü, zaptetme kabiliyeti yüksek ve hadis aldığı hocalarıyla uzun müddet temas halinde olan râvilerle, bu vasıfta olmayan râvileri tanıyıp birbirinden ayırabilmek için, hadis râvilerini sıkı bir kontrole tabi tutmuşlardır. Nihayet bir hadisin yirmi ya da daha fazla senedini

⁴ İbnü's-Salah, *el-Mukaddime (Ulûmu'l-hadis)*, s.130; Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, (thk. M.S.Hatiboğlu), s.40; Abdulhayy el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâdile*, (thk. A.Ebû Gudde), s. 24-26 .

⁵ “ليس أمة من الأمم يمكنها أن تسند”، Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, II/145; “عن نبيها إسنادا متصلا غير هذه الأمة”، İbn Kesîr, *el-Bâisu'l-Hasîs*, (thk.A. Muhammed Şakîr), s.178.

⁶ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, II/81-84.

tespit etmek suretiyle rivayetlerde vuku bulabilecek hataları ayıklamışlar ve böylelikle rivayetleri teker teker elden geçirmişlerdir. İşte bu, Allah'ın bu ümmete en büyük lütuflarından birisidir.⁷

İsnadın menşei konusunda müsteşrikler, İslam alimlerinden farklı bir takım iddialar ortaya atmışlardır. Bunlardan Caetani, isnad sisteminin menşei hakkında herhangi bir alternatif düşünce ortaya koymadan, sistemin Arap sosyal hayatına tamamen yabancı olduğu şeklindeki bir varsayımına dayanarak, Araplar arasında neşet edemeyeceğini iddia etmektedir. Keza Margoliouth da, Araplardan önce Yunanlılar ve Romalıların az da olsa isnad kullandıklarını belirtir.⁸ Horovitz ise, Yahudi edebiyatından çeşitli örnekler vererek, isnad sisteminin onlardaki teyit sistemine benzediği iddiasıyla, bu sistemin köken itibariyle Yahudilikten gelmiş olduğuna inanmaktadır. Bununla birlikte o, hadisteki isnad tatbininin mükemmelliği karşısında, bu isnadların daha sonraki dönemlerde Yahudiler tarafından taklit edilmeye başlandığını da itiraf eder.⁹

M.Tayyib Okıç, Horovitz'in bu konudaki iddiasının Batı'da bile ciddiye alınmadığını ve bir çok yönden tenkit edildiğini belirterek bu tenkitleri üç noktada toplamaktadır: 1) H.I.asırda isnadın hadis rivayetinde oynadığı rol ile Yahudilikte oynadığı rol mukayese dahi edilemez. 2) Yahudiler tarafından isnadın kullanıldığına ilişkin ilmî ve tarihî deliller yoktur. Bu durum, isnadın, menşei itibariyle Yahudi literatürüne yabancı olduğunu göstermektedir. 3) Nihayet isnad konusu, köken itibariyle Arap edebiyatı tarihinin temel bir konusudur.¹⁰ Sprenger da, muhaddislerce uygulanmış olan isnadın, yalnızca İslamiyet'e has bir sistem olduğu konusunda ileri sürülen iddianın haklılığını tereddütsüz kabul etmektedir.¹¹ Esasen Horovitz, Yahudi literatüründen seçmiş olduğu örneklerde, ilkel düzeyde isnada benzeyen bir sistemin mevcut olduğuna ilişkin ileri sürdüğü iddiasının dışında, muhaddislerin bu sistemi doğrudan doğruya Yahudilerden aldıklarına dair hiçbir delil ortaya koyamamıştır.¹²

Öyle anlaşılıyor ki, Yahudiler, Hıristiyanlar ve diğer milletlerce kullanıldığı iddia edilen isnadlar, İslam alimlerinin rivayet kritik ölçülerine göre değerlendirildiğinde, hiçbir değer ifade etmemektedir. Zira mevcut hadis koleksiyonlarını yüzeysel bir şekilde de olsa gözden geçiren bir kimsenin eğer herhangi bir ön yargısı yoksa varacağı sonuç şu

⁷ Bağdâdi, Şeref, s.43.

⁸ Zübeyr Sıddıkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s.121 (L.Caetani, *Annali dell' Islam*, I/30' dan ve D.S.Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians*, s.20'den naklen).

⁹ Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tedkikler*, s.8; Sıddıkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s.121 (J.Horovitz, *Alter und Ursprung des Isnad*, s.44'den naklen).

¹⁰ Okıç, *Tedkikler*, s.9 (T.Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s.128'den naklen)

¹¹ Okıç, a.e., s.9 (A.Sprenger, *Über das Traditionswesen bei den Arabern*, ZDMG, X/1'den naklen)

¹² Okıç, a.e., s.9.

olacaktır: İnsanlık tarihinde hiçbir söz veya olay genişliğine ve derinliğine, doğru ve sağlam olarak İslam Peygamberi'ninki kadar itinalı ve doğru bir şekilde tespit edilmiş değildir. Müslüman nesillerin bu eşsiz gayretlerine bir kusur bulabilmek için, öncelikle ya ondan daha üstün ya da en azından onun bir benzerinin gösterilebilmesi gerekir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, bir metnin başına sadece raviler zincirini eklemek, o metnin mutlaka doğruluğunu da göstermez. İslam alimlerinin yaptığı gibi, bu zincirin uydurma olup olmadığı, raviler arasında kronolojik bağlantının bulunup bulunmadığı ve güvenilir olup olmadıklarının mutlaka incelenmesi gerekir. Bu aynı zamanda isnad sisteminin kontrol mekanizması olmaktadır. Bu yönüyle İslam isnad sisteminin bir benzerini daha göstermek mümkün değildir.¹³

Ayrıca isnad sistemiyle ilgili olarak ortaya çıktığı bilinen ve isnaddaki ravilerin hallerini en küçük ayrıntılarına varıncaya kadar inceleyen Cerh ve Ta'dil İlmi ile Ravi Biyografileri İlmi'ni dikkatle incelediğimizde, bu sistemin menşei İslam kültürünün dışında aramanın ne kadar yanlış olduğu açıkça ortaya çıkacaktır.

İsnat Sisteminin Doğuşu ve Gelişmesi

İsnat sistemi için bir başlangıç tespit etmek oldukça zordur. Bununla birlikte henüz sahabenin büyük bir kısmının hayatta olduğu bir dönemde, Hz. Peygamber'e isnad edilen bir haberin doğruluğunu tespit etmek için, kısmen de olsa, ravilerin soruşturulduğu anlaşılmaktadır. Zira ashabın hadisleri muhafaza etmek için gösterdikleri gayret, gerçekten harikuladedir. Onların, hadisleri Resulüllah'tan duydukları şekliyle rivayet etmek için gösterdikleri itinaları, hata yapma korkusuyla fazla hadis rivayetinden kaçınmaları, ravilerin durumlarını titizlikle araştırmaları ve hadisi Hz. Peygamberden bizzat duyan bir sahabiden almak için günlerce süren zorlu yolculuklara (rihle) katlanmaları gelecek nesiller için örnek olmuş ve hadis kritiğine temel teşkil etmiştir.¹⁴

Şüphesiz sahabe içerisinde Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Âişe (r.a.) gibi rivayette ihtiyatı elden bırakmayan, çok fazla hadis rivayetine karşı çıkan ve çok hadis rivayet edenleri tenkit eden seçkin sahabiler vardı.¹⁵ Bunlar arasında Hz. Ömer diğerlerine nispetle sert tavırla dikkat çekmektedir. Ancak buna rağmen o da, duyduklarını gizlemez; hadis rivayetini menetmesine rağmen, biri ona Hz. Peygamber'den bir hadis rivayet etse, onu reddetmez; ancak hadisin sıhhatine inanabilmek için, ravisinden şahit ister; başkaları tarafından da rivayet

¹³ Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, s.15.

¹⁴ Polat, *a.e.*, s.16.

¹⁵ M.Accâc el-Hatîb, *es-Sünne Kable't-Tedvîn*, s.112-116.

edilip edilmediğini araştırırdı.¹⁶ Hz. Ali de tahkik için râvilerden yemin etmesini ister, ancak Hz. Ebû Bekir gibi güvenilir addettiği kimseleri bundan muaf tutardı.¹⁷

Zehebî'nin (v.748/1347) ifadesine göre, muhaddisler için hadiste tahkik çağını açan ilk kimse Ömer ibnü'l-Hattâb'dır. O, çoğu kez tek kişinin naklettiği haberi tahkik/doğrulamak için şahit ister; araştırmadan kabul etmezdi.¹⁸ Nitekim bir gün Ebû Musâ el-Eş'arî, Hz. Ömer'in kapısına gelerek üç kez selam verir; cevap alamayınca da geri döner. Daha sonra durumun farkına varan Ömer, onu çağırarak neden geri döndüğünü sorar. O da Allah Resulünün: "Biriniz bir yere girmek için üç kez izin ister de cevap alamazsa geri dönsün" dediğini nakleder. Hz. Ömer bunun üzerine: "Bu sözün için mutlaka delil getirmelisin!" der. Ebû Musâ oradan ayrılır, telaşlı bir şekilde bir grup sahabenin yanına varır ve onlara bu hadisi duyup duymadıklarını sorar. Ebû Saîd el-Hudrî onunla birlikte Ömer'in yanına giderek bu konuda ona şahitlik eder. Bunun üzerine Ömer ona: "Amacım sizleri itham etmek değil, ancak Allah Resûlü'nden hadis rivayet etmek zor (ve mesuliyetli) bir iştir" der.¹⁹ Benzer bir olayın nakledildiği bir rivayette Ömer, Übeyy b. Ka'b'a: "İnan ki, seni töhmet altında bırakmak için (senden şahit istemiş) değil(im); ancak insanların Resulullah hakkında dedi-kodu yapmalarından endişe ettiğim için böyle davrandım" demiştir.²⁰

Görülüyor ki, Hz. Ömer'in maksadı, hadis rivayetini yasaklamak, rivayet edenlere zorluk çıkarmak ya da yalancılıkla itham etmek değildi. Esasen genelde sahabenin çok hadis rivayetine karşı takındıkları bu tavır, hadise fazla önem vermediklerinden değil, aksine Resûlullah'ın hadislerine karşı duydukları ta'zim hissinden ve onu koruma endişesinden kaynaklanıyordu. Kendileri hadislerde hata ve değişiklik yapma korkusuyla fazla hadis rivayetinden kaçınırken, ehliyetli olmayan kimselerin gelişigüzel hadis rivayet etmeleri sonucu, sahih olmayan hadislerin halk arasında yayılmasını engellemek maksadıyla başkalarını hadis rivayetinden men ediyorlar ve hadisler hakkındaki bu ihtiyatlı tavırlarıyla, sonraki nesillere de örnek olmak istiyorlardı.²¹ Hadisleri koruyabilmek amacıyla sahabe tarafından takip edilen bu ihtiyatlı tavır, her ne kadar sistemli bir isnad tatbiki ve cerh-tadil faaliyeti olarak değerlendirilmese de, bunun, h.I. asrın ikinci yarısında inkişaf eden asıl hareketin nüvesi olduğunu ka-

¹⁶ Muhammed Biltâcî, *Menhecü Ömer ibnü'l-Hattâb fi't-Teşri'*, s.70.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, I/327; Zehebî, *Tezkira*, I/10.

¹⁸ Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I/6.

¹⁹ *Buharî*, İsti'zân, 13; *Müslim*, Âdâb, 36; *Muvatta'*, İsti'zân, 3; *Tirmizî*, İsti'zân, 3; İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, s.10.

²⁰ *Muvatta'*, İsti'zân, 3; Şâfiî, *er-Risâle*, s.435.

²¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s.48; İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, II/400-1.

bul etmek mümkündür.²²

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Hz. Peygamber'den rivayette bulunan ravilerin soruşturulması, başka kimseler tarafından duyulup duyulmadığının araştırılması, her işitilen haberin ihtiyatla karşılanması ve henüz başkalarına nakledilmeden sıhhatinin kontrol edilmesi gibi faaliyetler, II. İslam halifesi Ömer ibnü'l-Hattâb döneminde başlamıştır.²³ Bununla birlikte bu sistemin, sahabe arasında hiç eksiksiz bütün kurallarıyla uygulandığını söylemek de, elbette mümkün değildir. Zira bu uygulama, yalnızca basit bir soruşturma faaliyetinden başka bir şey değildir.

Sahabe döneminin bir başka özelliği de, onların Hz. Peygamber'den doğrudan rivayet ettikleriyle, isnad aramaksızın başka bir sahabî vasıtasıyla Peygamber'den (a.s.) rivayet ettikleri arasında herhangi bir ayırım gözetmemeleridir. Nitekim ashaptan Berâ'nın şu sözleri buna işaret etmektedir: "Size, Allah Resûlü'nden rivayet ettiklerimiz arasında, O'ndan bizzat işittiklerimiz ile kendisinden işitmediğimiz halde başkasının bize rivayet ettiği hadisler vardır. Zira bizler yalan söylemeyiz."²⁴

Bu haber gösteriyor ki, sahabe hadisi, başka bir sahabîden dinlemişse, bu aynen Nebî (as.)'dan bizzat dinlemiş gibi kabul edilmiştir. Bununla birlikte, insanlar her ne kadar onlara güvenmiş olsalar bile, bazen onların naklettiği hadislerin senedinin de sorgulandığı olmuştur. Ancak başlangıçta isnadın soruşturulması o kadar kolay olmamıştır; bazen kimi sahabîlerin öfkelenmesine de neden olmuştur. Mesela Enes b. Mâlik, Nebî'den (a.s.) işittiği bir hadis hakkında sorgulanınca öfkelenerek: "Bizler, birbirimize yalan söylemezdik" diye karşılık vermiştir.²⁵

Kaynakların verdiği bu bilgiler ışığında, "isnad" teriminin hicrî I. asrın ortalarında ve belki de daha önce bilindiği ve teknik bir terim olarak kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Zira h.110/m.728 yılında vefat eden Muhammed İbn Sîrîn'in şu sözleri, bu tespitin en güçlü delili olarak kabul edilmektedir. O diyor ki: "*Önceleri isnaddan sormazlardı; ne zaman ki fitne koştı, 'Bize râvilerinizi bildirin' dediler. Ehl-i sünmetten olursa, hadisleri alınyor; Ehl-i bidattan olursa, hadisleri alınmıyordu.*"²⁶

İbn Sîrîn'in bu sözleri, hadis uydurma faaliyetinin fitnelerle

²² Talat Koçyiğit, "İslam Hadisinde İsnad", A.Ü.İ.F.Dergisi, IX/52.

²³ Koçyiğit, a.m.k., IX/49.

²⁴ Rânehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, s.235; Hakim en-Nisâbüfî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, s.14; *el-Müstedrek*, I/95.

²⁵ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s.38; Irâkî, *Fethu'l-Muğîs*, I/125.

²⁶ Müslim, *Mukaddime*,7; İbn Ebî Hâtım er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, I/28; Rânehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*, s.209; Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, s.122.

başladığını, muhaddislerin de buna karşı isnad silahıyla karşı koymaya çalıştıklarını göstermektedir. Bilindiği gibi, bu dönemin en önemli fitneleri arasında, Hz. Osman'ın şahadeti (35/655) başta olmak üzere, Cemel (36/656) ve Siffin savaşları (37/657), Haricîlerin temizlendiği Harûra vakası (38/658) ve Kerbelâ faciası (61/681) gibi hadiseler başta gelmektedir.²⁷

Bu gibi olaylar, uydurma haberlerin geniş çapta yayılmasına neden olmuştur. Ancak yalanın, İslam toplumu içerisinde ilk tehlike olmaya başladığı dönemi, ilk dönem sahabîler arasında değil de, bilakis hiç sahabî kalmadığı veya kalanların da son günlerini yaşadığı dönemlerde aramak gerekir. Zira bu sıralarda fetihlerin artmasıyla İslam coğrafyası genişlemiş, İslam toplumu içerisine bir çok yabancı unsur girmiştir. Kabul etmek gerekir ki, bu dönemin insanları, Hz. Peygamberi görüp onunla sohbet eden, iman ve ihlasın zirvesindeki bu ilk Müslümanların samimiyetine sahip kimseler değillerdi.

Böyle bir çerçevede şiddetini artıran siyasî çekişmeler ve iç savaşlar, çeşitli fırka cereyanları, taraftarlarının ortaya çıkardıkları uydurma hadislerle destekleniyordu. Halk, ortaya çıkan bu haberlerin sahlîhîni sakîminden ayırt edebilecek durumda değildi. Bazıları niyetlerinde samimi olsalar bile, cehâletleri nedeniyle, "yalan, adeta dillerinden akıyordu."²⁸

İşte böyle bir ortamda uydurma hadisler Hz. Peygamber'e isnad edilmeye başlayınca, bu tür hadisleri rivayet etmekten çekinen gerçek Müslümanlar, kendilerinden hadis dinlemek isteyenlere "bizler yaşlandık" ya da "biz rivayeti bıraktık" demekle yetiniyorlardı. Bu durum, İbn Sîrîn'in "fitne" diye isimlendirdiği olaylardan sonra, hadislerde isnadın tatbik edilmesine yol açmıştır.²⁹

Sahabeden İbn Abbas'ın (v.68/687), Buşeyr b.el-Adevî'nin peşe sıraladığı rivayetleri duymazlıktan gelerek, sözlerine iltifat etmemesi, Buşeyr'in öfkelenmesine neden olmuş; o da bu tutumunun nedenini ona şöyle açıklamıştı: "Bir zamanlar, birinin 'Allah Resulü şöyle buyurdu' dediğini işittiğimizde, bakışlarımızı ona çevirir dikkat kesilirdik. Fakat insanlar, arığa da yağıza da binmeye (doğru-yanlış ayrımı yapmadan nakletmeye) başlayınca, biz de yalnızca bildiğimiz hadisleri almaya başladık."³⁰

Fitnenin ne zaman vuku bulduğuna işaret eden ve dolayısıyla isnad tatbikinin ne zaman başladığını gösteren bir başka delil de, Ahmed

²⁷ Mehmed S.Hatiboğlu, *İslamî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu ve Hadis Tenkitçiliği*, (Basılmamış Dok. Tezi), s.59.

²⁸ *Müslim*, Mukaddime, 7.

²⁹ Koçyiğit, "İslam Hadisinde İsnad", s.50.

³⁰ *Müslim*, Mukaddime, 7.

b.Hanbel'in A'meş ve İbrahim en-Neha'î kanalıyla naklettiği: "İsnad ancak el-Muhtar döneminde sorulurdu" şeklindeki rivayettir.³¹ Bu rivayette söz konusu edilen el-Muhtar, Hz.Ali'ye yalan sözler isnad eden meşhur yalancı el-Muhtar b.Ubeyd es-Sakafi'dir. Bu rivayet de, isnad tatbikinin el-Muhtar'ın ölüm tarihi olan h.67/m.686'dan daha önce olduğuna işaret etmektedir.

İbn Sirîn'in 'fitne' diye isimlendirdiği ve isnad uygulamasının başlangıcı olarak kabul edilen olayların, yukarıda geçen rivayetlere göre 68/687'de vefat eden İbn Abbas ile 67/686'da vefat eden Muhtar'ın vefat tarihlerinden daha önce vuku bulmuş olması gerektiği açıkça anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda ayrıca, isnadın başlangıcıyla ilgili olarak, "أول من أسند الحديث الزهري" (Hadisi ilk kez senediyle birlikte zikreden kimse, Zührî'dir" şeklinde bir ifadeye de rastlamak mümkündür.³² Burada İbn Sirîn'in çağdaşı olan Zührî'nin (v.124/742) hadisi ilk isnad eden kişi olarak vasıflandırılması, ya Ömer b.Abdülaziz'in (v.101/719) emriyle hadisleri ilk tedvin eden kişi olmasından, ya da isnadın yerleşmesi için gösterdiği gayretten kaynaklanmış olmalıdır.³³ Belki de bu ifade, isnad zaruretinin, ana kaynaktan uzaklaştıkça kendisini daha çok hissettirdiğini, çok sıkı ve sistemli bir şekilde Zührî'den itibaren uygulanmaya başladığını göstermektedir. Zira Zührî ve İbn Sirîn'in isnadın bir sistem olarak yerleşmesindeki gayretleri hakikaten takdire şayandır. Nitekim kaynaklarda İbn Sirîn'in, Ebû Kulâbe'den (v.104) hadis rivayet eden Eyyub adında bir zata isnad sorduğu, kendisine isnadsız rivayet edilen hadisleri kabul etmediği zikredilmektedir.³⁴ Zührî de, isnadsız hadis rivayet eden İshak b.Ebî Ferve'yi (v.144/761): "Allah kahretsin, hadisini niçin isnada bağlamıyorsun? Hangi cesaretle bize bağı ve zinciri olmayan hadisler naklediyorsun!" diyerek azarlamış³⁵ ve aynı gerekçeyle Ebû Hâzim'i (v.140/757) de ikaz etmiştir.³⁶ Yine Zührî'nin isnad kullanmada gevşek bulunduğu Şamlıları: "Ey Şamlılar, size ne oluyor ki, hadislerinizi ipsiz kulpsuz (yani isnadsız) naklediyorsunuz"³⁷ diyerek uyardığını görüyoruz. Bu rivayetler, Sıbâi'nin de haklı olarak işaret ettiği gibi,³⁸ Zührî'nin Şam'da ve Medine'de isnadı benimsetip yaygınlaştıran ilk kişi olduğunu göstermektedir.

³¹ Ahmed b.Hanbel, *Kitâbu'l-İlâle ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, II/300.

³² Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil*, s.208; Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.392; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh*, I/66.

³³ Polat, *Hadis Araştırmaları*, s.28.

³⁴ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s.82-83.

³⁵ Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.391.

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX/345.

³⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V/334.

³⁸ Mustafa es-Sıbâi, *es-Sünne veMekânetüha*, s.212.

İsnadın başlangıcını daha sonraki dönemlere taşıyanlar da vardır. Bunlardan Batı'da hadis sasındaki araştırmalarıyla tanınan müsteşrik Goldziher, rical tenkidinin h.II.asrın ortalarında başladığı görüşündedir.³⁹ Oysa isnad tenkidi, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Goldziher'in sözünü ettiği dönemden çok daha önce başlamıştır. Hatta İbn Sirîn'in ilimle meşgul olabileceği zamandan da daha öncedir. Zira onun ifadesi gayet açıktır; o: "*Fitne ortaya çıkıncaya kadar isnaddan sormamışlardı*" diyor, "*sormazdık*" demiyor. Bunun dışında J.Schacht da, İbn Sirîn'nin sözlerinde geçen 'fitne' hadisesini, Emevî halifesi Velid b.Yezid'in (v.126/744) öldürülmesi olayına hamledip bu olayı itibarî bir tarih sayarak isnadın başlangıcını h.II.asrın başlarına kadar götürmek ister. Schacht'ın iddiasına göre, bu sözü söyleyenin h.110 yılında vefat eden İbn Sirîn olması da mümkün değildir. Zira bu söz, 126/744 yılından daha sonraki bir tarihte onun adına uydurulmuş olmalıdır. Dolayısıyla isnad sorma faaliyetinin de bu tarihten sonra başlamış olması gerekir.⁴⁰

Schacht'ın bu iddiası tümüyle gerçek dışıdır. Onun güvenilir kaynakları göz ardı ederek ileri sürdüğü bu iddianın temeli, söz konusu rivayette geçen 'fitne' kelimesinin tamamen keyfi bir şekilde yorumlanmasına dayanmaktadır. Öncelikle belirtmeliyiz ki, İslam tarihinde Velid b.Yezid'in ölüm tarihi, hiçbir zaman itibarî bir tarih olarak kabul edilmiş değildir. Onun ölümünden önce de vuku bulmuş bir çok olay, fitne diye nitelendirilmiştir. Mesela h.70 yıllarında Abdullah b.Zübeyr (v.73/692) ile Abdulmelik (v.86/705) arasındaki iç savaş bir fitne olayıdır. Daha da önemlisi, 'الفتنة الكبرى' (en büyük fitne) olarak isimlendirilen ve bugüne kadar da varlığını sürdüren Hz.Ali ile Muaviye arasındaki iç savaş, itibarî öneme sahip büyük bir fitne olayıdır. Dolayısıyla Schacht'ın iddia ettiği gibi, hadis uydurmacılığına zemin teşkil eden ve isnadın başlangıç tarihi olarak kabul edilen 'fitne' olayını, h. II. asırda vuku bulmuş sıradan bir hadiseye hamlederek isnad tatbikinin tarihini gecikmiş gibi göstermeye çalışmak, tümüyle ilmî dayanaktan yoksun bir çabadır. Esasen Schacht'ın böyle bir iddiayı dile getirmesi, temelde hadisle ilgili düşüncesinin doğal bir sonucudur. Zira ona göre, h.I.yüzyılda Peygamber'e (a.s.) hiçbir hadis mevcut olmadığı gibi, tabii olarak isnadın da olmaması gerekir. Onun 'fitne' hadisesinin ortaya çıkış zamanını ısrarla geciktirmeye çalışmasının temelinde böyle bir düşünce yatmaktadır.

İslam tarihinde fitne ve fırkaların ortaya çıkmasıyla hadis uydurmacılığının başlaması, daha da önemlisi hadisin Resulüllah'ın talimatlarına şahit olmamış ve onunla görüşmemiş kimselerin eline geçmesi ve toplumun kozmopolit bir yapıya bürünmesi, isnadın hadisin

³⁹ Hatıboğlu, a.g.e., s.66 (I. Goldziher, *Etudes*, s.171-2'den naklen).

⁴⁰ M.Mustafa el-A'zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, s.203 (J.Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, s.36-37'den naklen).

ayrılmaz bir parçası haline gelmesine sebep olmuştur. Bu dönem, genç yaştaki sahabe ile büyük ve orta yaşlı tâbiûlerin bir arada yaşadıkları h.I.asrın son yarısıdır. H.68'de vefat eden İbn Abbas'ın, daha önce zikrettiğimiz, "İnsanlar arığa da yağıza da binmeye (yani doğru-yanlış ayrımı yapmadan hadis rivayetine) başlayınca, ancak bildiğimiz rivayetleri kabul etmeye başladık" şeklindeki sözleriyle,⁴¹ Muğîre b. Şu'be'nin (v.50): "Ali'den hadis rivayeti konusunda Abdullah b. Mes'ud'un arkadaşlarından başka doğru sözlü olan yoktu" sözleri⁴² ve benzer rivayetler göz önüne alındığında, Hz.Osman'ın şahadetiyle başlayan fitne olayları sonrasında, Peygamber'in (a.s.) hadislerinin çeşitli fırkalar tarafından siyasî ve itikadî amaçlarla istismar edilmeye çalışılması üzerine, nebevî sünneti tüm berraklığıyla aktarabilmek ve hadis uydurmacılığına karşı koymak için "*isnad tatbiki h.40-50'li yıllarda*"⁴³ bir silah olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu uygulama, olayların seyri-ne göre zamanla tekamül ederek gelişmiş ve h.I.asrın sonlarına doğru hadis ilmi içerisinde müstakil bir branş haline gelmiştir.

Dolayısıyla, sahabenin başlattığı bu faaliyet, sonraki nesillerde daha da önem kazanmış, yaygınlaşmış, isnadlarda kronolojik metot uygulanmış, ravilerin tercüme-i halleri tedvin edilmiş ve isnadla ilgili ilimler müstakil hale gelmiştir. Bu inkişafı, İslam coğrafyasının genişlemesi ve hadis uydurmacılığının artması daha da hızlandırmış ve neticede isnad, hadisin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

İsnadın Önemi

Hadis tarihi incelendiğinde, görülecektir ki, isnad, hadisin sıhhatini kontrol edebilmek maksadıyla, ümmetçe geliştirilmiş fevkalade önemli bir sistemdir. Bir anlamda hadisin kontrol mekanizmasıdır. Bu sistem aynı zamanda sorumluluk duygusu ve bilimsel dürüstlüğün bir sonucudur.

Muhaddislerin doğuştan gelen bir istek ve dine bağlılık maksadıyla izledikleri bu bilimsel yöntem, esasen tarih öğrenmeye yönelik olarak ortaya konulmuş değildir. Onların gayeleri yalnızca, "*şâri' tarafından geliyor*" diye kendilerine ulaşan sözlerin hangilerine ne dereceye kadar inanmak gerektiğini tespit etmekten ibarettir.⁴⁴ Tâbiûn ve sonraki devirlerde yaşayan alimler, isnadı hadislerin muhafazası için önemli bir unsur olarak görmüşlerdir. Onların, isnadın ehemmiyetine ilişkin dikkat çekici ifadeleri mevcuttur. Nitekim Muhammed İbn Sîrîn isnad hakkındaki görüşlerini şöyle dile getiriyor: "Bu ilim dindir; öyle

⁴¹ Müslim, Mukaddime, 7.

⁴² Müslim, Mukaddime, 7.

⁴³ Bkz. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s.23.

⁴⁴ Ahmed Naîm, *Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*, I/80.

ise, dininizi kimden aldığınıza dikkat edin!"⁴⁵ İmam Evzâî'ye (v.157/774) göre, ilmin yok olması isnadın yok olmasıyla özdeştir.⁴⁶ Süfyân es-Sevrî (v.161/778) de: "İsnat, mü'minin silahıdır; yanında silahı olmayan, ne ile nasıl vuruşacaktır?" diye soruyor.⁴⁷ Abdullah b.Mübarek (v.181/797) ise: "İsnat, dindendir; o olmasaydı, herkes (din adına) dilediğini söylerdi."⁴⁸ "Bizimle hadisi rivayet eden kimseler arasında ayaklar vardır (Yani isnadsız hadis tıpkı ayaksız canlı gibidir)."⁴⁹ "Dinini isnadsız alan, tıpkı merdivensiz yükseklerle çıkmak isteyen gibidir"⁵⁰ demek suretiyle, hadisle uğraşanların isnada gereken önemi vermelerini istiyor.⁵¹

Bu dönemin muhaddisleri, isnadın önemini yalnızca sözle ifade etmekle kalmamış, aynı zamanda rivayet edilen hadislerin isnadını sorarak, isnaddaki şahısların durumunu incelemişler ve isnadsız rivayetleri kabul etmemişlerdir. İsnatta geçen şahıslar hayatta ise, uzun ve son derece yorucu yolculuklara katlanarak hadisi bizzat ilk kaynağından almaya özen göstermişlerdir. Nitekim Ebû Âliye (v.90/ 709): "Biz Basra'da Resulullah'ın ashabından nakledilen bazı rivayetler dinlerdik; fakat gidip bizzat ağızlarından duymadıkça gönlümüz rahat etmezdi" der.⁵²

Buhârî şârihlerinden Enver el-Keşmirî'nin (v.1352/1933) de belirttiği gibi, "İsnat, dinden olmayanın dine girmesini önlemek içindir; yoksa senetteki ravilerin kusurlarından dolayı, dinden olduğu tespit edilmiş hususları dinden çıkarıp atmak için icat edilmiş değildir."⁵³

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, *isnad*, *hadisin garantisidir*. Şüphesiz bu garanti, isnad zincirini meydana getiren her bir ravi halkasının sağlam ve güvenilir olmasına bağlıdır. Aksi halde bu uygulama, bir kaç şahsın adını peş peşe eklemekten başka hiç bir anlam ifade etmeyecektir.

İşte böyle bir dinî gayret eseri olan "hadis ilmi, senet ve metin tenkidi sayesinde, dini yalancıların ve rivayete ehliyetli olmayanların iftira ve uydurmalarından kurtardığı gibi, ayrıca tarihçilere metodolojinin tedvininden yaklaşık bin yıl kadar önce araştırma yöntemleri konusunda en sağlam yolu göstermiş olmaktadır."⁵⁴

⁴⁵ Müslim, Mukaddime, 7.

⁴⁶ İbn Abdilberr, Mukaddimetü't-Temhîd, s.15.

⁴⁷ Bağdâdî, Şeref, s.42 ; Suyûtî, Tedrîb, II/160 .

⁴⁸ Müslim, Mukaddime, 7; Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.209; Bağdâdî, Şeref, s.41.

⁴⁹ Müslim, Mukaddime, 7; Bağdâdî, el-Kifâye, s.392.

⁵⁰ Bağdâdî, el-Kifâye, s.393.

⁵¹ Abdurrahman el-Münâvî, Feyzu'l-Kadîr, I/433; Accac el-Hatîb, es-Sünne, s.223.

⁵² Bağdâdî, el-Kifâye, s.402-3.

⁵³ Leknevî, el-Ecvibe, s.238.

⁵⁴ Ahmed Naîm, Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi, I/81.

İsnadın Fonksiyonel Değeri

Tarihî bir olay ya da tarihe mal olmuş bir haber, geçmişte kalmış ve duyularla müşahede imkanı kalmamış "ölü bir olay" veya "haber" konumundadır. Tarihî açıdan ilmî verilere bağlı kalmak ve kurallarına uymak şartıyla, göz önünde cereyan etmemiş bir çok şeyin vuku bulduğuna hükmetmek, hem mümkün hem de kesinlik arz eder. Bizzat müşahede ile yetinerek, şahısların şahitliğini kabul etmeme esası tercih edilecek olursa, bu durumda tarihle birlikte bütün uygulamalar ve bilgiler yok olup gidecektir. Zira bizler çoğu kez işlerimizin büyük bir kısmını başkalarının aktardığı bilgilere ve yaşanan tecrübelere dayanarak karara bağlarız.

Sözgelimi, mahkeme huzurunda hakkımızda hüküm verilirken, şahitlerin olumlu ya da olumsuz şahitlikleriyle hükme varılır. Hatta deney ve gözleme dayalı müspet ilimlerde bile çoğu kez bu yöntemle başvurulur. Mesela, bir fizik veya kimya bilgini, bu ilimlerin konuları dahilindeki bütün eşya ve olayların yalnız çok az bir kısmını bizzat deneme ve inceleme fırsatını bulabilir. Diğer kısımları hakkında ise, başkalarının araştırmaları sonucu bilgi sahibi olur. Onların şahitliğini kabul sayesinde, araştırma ufkunu geliştirebilir.

Sonuçta, yalandan, bilgisizlik ve hatadan soyutlanmış bir rivayetin, şahitlik veya haberin tecrübî ilimler de dahil, her ilim dalına göre ilmî bir değeri vardır. Böyle bir müşahede ve haberin kabul edilebilmesi, mantıksal açıdan çeşitli şekillerde doğrulanabilir mahiyettedir. Sözgelimi, falan ravinin veya şahidin verdiği haberin, yalan, bilgisizlik ve hata ihtimalini ortadan kaldıracak surette olması, verilen haberin veya şahadetin gerçekleşmiş olduğuna delalet eder. Dolayısıyla bu rivayet ya da bu şahadet, rivayet edilen olayın veya haberin gerçekten vuku bulunduğunu gösterir.⁵⁵

Yine konuyu bir başka açıdan delillendirmek gerekirse, tabîî ilimlerde kullanılan '*eserden müessire gidiş*' tarzındaki delili kullanmak mümkündür. Sözgelimi, haber verme gerçeği dikkate alınca, rivayetin bazı özelliklerinden hareketle, ravinin ehliyeti ile doğruluğuna ve bu iki özellikten hareketle de haberin doğruluğuna ve rivayetin gerçekleşmiş olduğu hükmüne varılabilir.⁵⁶

İşte bu nedenle, tarihî veriler konusunda doğruyu yanlıştan ayırmak, üç temel işleme bağlı kılınmıştır. Bunlar: i) Öncelikle şahitleri araştırmak, ii) sonra onları kontrol etmek, iii) ve nihayet onları anlamak.⁵⁷ Dolayısıyla iş, yalnızca haberin yalan mı, yoksa gerçek mi olduğunu; haber verenin de güvenilir olup olmadığını araştırmaya kalıyor. Bu da

⁵⁵ Ahmed Naîm, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, I/84 .

⁵⁶ Ahmed Naîm, a.e., I/84.

⁵⁷ L.E.Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s.3.

ancak, metodoloji çerçevesinde araştırmakla mümkün olacaktır.

Bu açıdan bakıldığında, İslamî rivayetlerdeki isnad için açıklanması gereken kavramlardan biri ve belki de en önemlisi “نقطة” (çoğulu ‘نقات’) kavramı olmaktadır. Esasen ‘sika’, kelimenin tam anlamıyla, zevzeklik, dinî ismet noksanlığı veya partizanlık yüzünden, ortak akidenin zıddına olarak, kişisel çıkarlarına yarayabilecek sözleri, Peygamber'e (a.s.) atfedebileceklerine dair kendileri hakkında hiç bir endişeye mahal olmayan emîn/güvenilir kimse demektir.⁵⁸

İşte genelde hadis, özelde ise, isnad tenkidinin yönünü ve İslamiyet'teki inkişafını tayin eden, tamamıyla bu nokta-i nazardır. Burada göz önüne alınacak husus, isnad zincirinin ravileridir. Hadisin sıhhatine inanmayı sağlayan şey, onların ismetleridir. İsnat bu nedenle “القوائم” (hadisin bacakları) diye isimlendirilmiştir.⁵⁹ Zira nakledilen sözlerin, aslen mevcut olduklarının delili, isnada dayanmaktadır. Ayrıca, “hadise sağlamlık vasfını kazandıran” anlamında isnada, “القيد” (hadisin bağı) da denilmiştir.⁶⁰

Hadisin, kaynağına bağlayan ‘bağı’ ya da ayakta tutan ‘bacakları’ diye nitelendirilen isnad, hiç kuşkusuz hadisleri kaynağına kadar ulaştırmada önemli işlevi yerine getirmiştir. İsnadın bu işlevsel değeri, hadisleri ilk elden tahammül etmiş olan ravilere ulaşabilmek amacıyla, ‘rihle’ (hadis yolculukları) faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Bu aynı zamanda, geçmişte ilimde otorite olmanın önemli şartlarından biri sayılmıştır. Nitekim İbn Maîn (v.233/847), “Bir kimse yalnızca kendi bölgesindeki hadisleri öğrenip hadis ilmi için rihle (yolculuk) yapmamışsa, (bu sahada) ilmî olgunluğa ulaşamaz” demek suretiyle bu faaliyetin önemine işaret etmiştir.⁶¹ İslam alimleri, muhtelif bölgelerde ikamet eden sahabe ve tâbiînden, bu yolculuklar sayesinde hadis öğrenmişler ve ilk elden aldıkları bu ilmi de kendi memleketlerine dönerek başkalarına aktarmaya çalışmışlardır. İslam dünyasının birbirinden uzak çeşitli bölgelerinde, orijinal kaynağa (Peygamber (a.s.) ve sahabe) kadar ulaştırılan ve benzer ifadelerle nakledilen binlerce hadisin bu yolla yayıldığı anlaşılmaktadır. Modern iletişim sistemlerinin bulunmadığı bir devirde, birbirinden kilometrelerce uzak bölgelerde, nakledilen hadislerin hem muhteva hem de lafız yönünden büyük bir benzerlik taşıması, isnadın işlevsel değerini ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda isnad sistemini sağlamlığına da delil teşkil etmektedir.⁶² Buna ilişkin aktaracağımız örnekler, konuya açıklık getirecektir.

⁵⁸ Hatiboğlu, *İslamî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu*, s.65 .

⁵⁹ Müslim, *Mukaddime*, 7.

⁶⁰ Hatiboğlu, *İslamî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu*, s.65 .

⁶¹ Bağdâdî, *er-Rihle fi Talebi'l-Hadis*, s.89.

⁶² A'zamî, *Hadis Edebîyatı*, s.190-191.

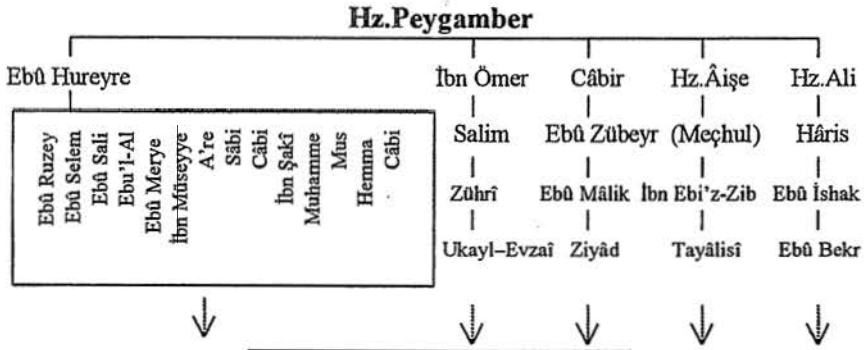
1. Örnek:⁶³

"... عن أبي هريرة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إنما الإمام ليؤتم به فإذا كبر فكبروا، وإذا ركع فاركعوا، وإذا قال سمع الله لمن حمده فقولوا: اللهم ربنا لك الحمد، وإذا سجد فاسجدوا ولا تسجدوا حتى يسجد، وإذا رفع فاركعوا ولا ترفعوا حتى يرفع، وإذا صلى قاعدا فصلوا قعودا أجمعون." ٦٤

Bu hadis, farklı bölgelerde yaşamış çok sayıda ravinin içerisinde yer aldığı rivayet senedleriyle, en az 124 kez kaydedilmiştir. Hadisi önce sahabeden Ebû Hureyre, Ebû Umâme, Ebû Mûsa, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Hz. Âişe ve İbn Hudaýr olmak üzere 7 kişi rivayet etmiştir. Bu, hadisin en az 7 ayrı bölgede şâyi olduğuna işaret eder. İkinci tabakada (tabînden) 10 ayrı bölgede ikamet eden 26 kişi tarafından, değişik varyantlarla ya aynı lafızlarla veya benzer manalarla rivayet etmiştir. Bu şahısların hadisi ulaştırmış oldukları bölgeler, Medine, Mekke, Mısır, Basra, Humus, Yemen, Kûfe, Suriye, Vâsıt ve Taif'tir. Bu hadisi nakleden sahabeden en az üçünün, Medine, Suriye ve Irak olmak üzere üç ayrı bölgede yaygın rivayet yollarının bulunduğu dair ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

Bu sahabilerden yalnızca biri (Ebû Hureyre) kanalıyla gelen yolu tahlil edecek olursak, ravi sayısının nesilden nesile nasıl arttığını ve bu hadisin farklı bölgelerde nasıl yaygın bir hale geldiğini kolaylıkla anlayabiliriz. Ebû Hureyre'nin bizzat kendisinden bu hadisi rivayet etmiş olan en az 7 öğrencisi vardır. Bunlardan 4'ü Medineli, 2'si Mısırlı ve 1 tanesi de Yemenlidir. Bu öğrenciler de hadisi en azından sırasıyla 5'i Medineli, 2'si Mekkeli ve diğerleri de Suriyeli, Kûfeli, Taifli, Mısırlı ve Yemenli olmak üzere 12 kişiye rivayet etmişlerdir. Diğer sahabilerden gelen benzer rivayet yolları, bu hadisin Basra, Humus ve Vâsıt'a kadar yayıldığını ve Medine, Mekke, Kûfe, Mısır ve Suriye'de bu kanallarla takviye edildiğini ispatlamaktadır. Bunu bir tabloyla şöyle göstermek mümkündür:

(Tablo 1:)

⁶³ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, s.191-192.

⁶⁴ *Buhârî*, Ezân, 51, 82; Taksîr, 17; Seh, 9; *Müslim*, Salât, 80-89.

Burada haklı olarak şöyle bir soru yöneltilebilir: Hadisi ilk kaynağına bağlayan bu raviler zincirinin kontrolü nasıl mümkün olacaktır? Bu sorunun cevabını, muhaddislerin hadis literatüründe 'cerh ve ta'dîl' diye sistematik bir ilim dalı haline getirdikleri ve hadisin kontrol mekanizması da diyebileceğimiz faaliyetlerinde aramak gerekir. Burada kısaca bu kavramları tanımlamak gerekirse, cerh, ravinin bazı kusurları nedeniyle hadis rivayetine elverişli olmadığını tespit etmek; ta'dîl ise, ravide aranan meziyetlerin mevcudiyetini tespitle rivayete elverişli olduğuna hükmetmektir.⁶⁸

Cerh ve ta'dîlin Müslümanlar için bir özeleştirici yani sosyal planda bir tenkitçilik faaliyeti olduğu söylenilebilir. Esasen bu faaliyetin asıl amacı, hadisleri uydurma sözlerden korumaktır. Bunu yapabilmek için de günahkar kimseleri samimi Müslümanlardan (ravinin âdil olup olmadığını), akli yeteneklerden yoksun olanları da zihni ve hafızası sağlam olanlardan (ravinin zabıt olup olmadığını) ayırt etmek gerekecektir. Muhaddislerin bu hedefe ulaşabilmek maksadıyla, hadis rivayet eden kimselerde aradıkları bir takım şartlar vardır ki, bunlar arasında "temyiz ve ergenlik çağını ikmal etmiş olmak, maddî ve manevî kusurlardan kaçınmak, dinin emir ve yasaklarına riayet etmek, zihni kapasitenin yeterli olması ya da hadisleri aldıktan (tahammülden) sonra başkasına rivayet edinceye kadar hafızada saklama, hafızada saklanan bu hadisleri lafzen ve hükmen anlamak" gibi kısaca 'adalet ve zabt' diye formüle edilen şartlar yer alır.⁶⁹ Bu şartlar üzerinde muhaddislerin büyük bir kısmının görüş birliği içinde olduklarını söylemek mümkündür; ancak bazı ihtilafların bulunduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir.

Bu vasıflarla ilgili kısa bir açıklama yapmak gerekirse, muhaddislerce âdil sayılmayan kimselerin, günahkar veya fâsik diye nitelendiğini, küfür filini bir tarafa bırakacak olursak, günahkarlığının manevî olarak Allah korkusunu, maddî olarak da irade ve zihni faaliyetlerini kaybetmek anlamına geldiği söylenilebilir. Başka bir deyişle, İslam bilginleri bu gibi kimselerin kusurlarını müşahhas bir bilinçsizlik diye nitelendirirler. Şöyle ki, eğer bir insanda dindarlık faktörü içki içmeye, zina etmeye engel olamıyorsa, akıl da engel olamaz. O halde günahkarlığın bir insan için hem dinî hem de zihni bir eksiklik olduğu söylenebilir. Dinin haram saydığı fiilleri işlememek için kendisini almayan insanlar, hadis uydurmaktan da geri kalmayacaklardır. Hadis ilmindeki fâsik probleminin esası, diğer bir çok özelliklerine rağmen, insanın maneviyatıyla çok yakından alakalıdır.⁷⁰

Haberin bizlere ulaşmasını sağlayan raviler zincirinin, bir ya da

⁶⁸ Cemâleddin el-Kâsmî, *Kavâidu't-Tahdîs*, s.196.

⁶⁹ Bağdâdî, *Kifâye*, s.23-4; İbn Salah, *Mukaddime*, s.62-3; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I/253-5.

⁷⁰ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, I/794.

birden fazla kimseden oluşması mümkündür. Buna göre, haberi nakleden şayet bir kişi ise, doğru sözlü kimselerden olup olmadığına, akıl ve dirayeti, anlayış ve kabiliyeti ile kendisinden haber alınan biri olabileceği gibi; rivayete ehliyetli olup olmadığına da bakılır ki, bu da onun ahlakını ve ruhsal durumunu yeterince bilmeye bağlıdır. Yani, ravi yalan söylemeye alışık mı? Özel bir durumda, yalana dayalı bir menfaati var mı, yok mu? Zeki mi, yoksa ahmak mı? Haber verdiği olay, bizzat kendisinin gözlemi mi, yoksa başkasından rivayeti mi? Her iki durumda da hafızası güçlü mü, yoksa zayıf mı? gibi hususlar dikkate alınır. Bununla birlikte bir kimsenin dürüstlüğü, insanlarla olan münasebetlerine bakılarak tespit edilmişse, o zaman onun sözlerinin aksi ispat edilmedikçe doğru olarak kabul edilmesi genel bir adettir. Dolayısıyla kendileriyle temas kurulması mümkün olmayan geçmiş nesiller hakkında o devrin kaynaklarının şahitliğine güvenmek bir zorunluluktur. Bu konuda muhaddislerin başlangıçtan itibaren benimsemiş oldukları temel prensip şuydu: Eğer bir kimse özel hayatında yalan söylüyorsa, bu kimse hadisleri rivayet ederken dürüst bile olsa, onun hadisleri alınmaz, reddedilir.⁷¹ Hatta böyle kimselerin babaları, kardeşleri, arkadaşları ve yakın akrabalarının bile tenkit edildiği olmuştur.⁷² Belki böyle bir tutum ilk bakışta, herhangi bir kaynağın tevsik edilebilmesi için oldukça abartılı bir yöntem gibi görülebilir; ancak bu her şeyden önce, muhaddislerin konuya ne kadar ciddiyetle yaklaştıklarını göstermektedir.

Râviler dürüst (sika) olup olmadıklarını ölçen bir başka usul de, alimlerin beyanlarına müracaat etmektir. Bu metot, muhaddislerce ilk zamanlarda kullanılmıştı. Eyyûb es-Sahtiyânî (v.131/748) der ki: "Bir kimse hocasının hatasını öğrenmek istediği zaman, başka hocalara giderdi."⁷³ Abdullah b.Mübarek (v.181/797) de diyor ki: "Her kim güvenilir bir açıklama isterse, alimlerin sözlerini birbirleriyle mukayese etsin"⁷⁴ Aynı yöntem, sonraki dönem alimlerinin görüşlerini mukayese etmek için de kullanılabilir. Bu takdirde adım adım geriye gitmek suretiyle Hz.Peygamber'e varıncaya kadar alimlerin sözleri mukayese edilerek doğrulukları tevsik edilebilir.⁷⁵

Elbette bu tenkit faaliyeti esnasında ortaya çıkacak soruların tamamına, her türlü şüphe ve kapalılığı kaldıracak, sahih ya da zayıf olup olmadığını ortaya koyacak cevapları bulmak, her zaman mümkün olmayabilir. Bu nedenledir ki, haber-i vâhit her zaman kesin bilgi ifade etmez. Ancak öyle bir ravi de bulunur ki, tek başına da olsa, kesin bir delil mertebesinde görülebilir. Aynı şekilde, ravi bazen öyle bir şeyi haber verir ki,

⁷¹ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s.220-221.

⁷² Zehebi, *Mizânu'l-İ'tidâl*, IV/364.

⁷³ *Dârimî*, I/153.

⁷⁴ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.207 (İbnu'l-Mübârek, *Câmi'*, s.193a'dan naklen)

⁷⁵ A'zamî, a.e., s.207.

sadece rivayetin üslûbu ve içeriği sahih olmasına yeterli olabilir. Dolayısıyla, adâlet ve zabtına güvenilen bir ravinin rivayeti, önemsenmesi gereken tarihî bir veri konumundadır.

Şayet haberi nakleden birden fazla kimse ise, her biri yukarda geçtiği şekilde ayrı ayrı araştırılıp incelenir ve ondan sonra sözlerine bakılır: Sözleri birbirine ya uygun ya da aykırı olur. Birinci duruma göre, uygunluğun sebebi, anlaşma ya da hepsini birden yalana sevk edecek veya vehme düşürecek ortak bir hal değilse, haberin sıhhatli olmasından başka bir ihtimal kalmaz. Bu durumda haber kesine yakın bir zan ifade eder.

Eğer haber mütevatir yani yalan ve vehm/kuruntu üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan çok sayıda kimse tarafından rivayet edilen mahsusât türünden (görme ve işitmeye dayalı) bir haber özelliği taşıyorsa, ona inanmamak, duyularla ortaya konulan kesinliğe karşı çıkacak şekilde aklın kurallarına aykırı düşer.⁷⁶

Bir rivayetin kabul veya reddi konusunda ravilere bakarak hüküm vermek, sahabeden sonraki nesillerde görülmeye başlamıştır. Her ne kadar sahabe devrinde de rivayet eden kimselerin soruşturulduğu görülse de, bu dönemin tenkit hareketlerinde daha ziyade metin üzerinde durulduğu bilinmektedir. Doğal olarak İslam'ı ruhuna sindirmiş bir sahabî, kendisine ulaşan bir rivayet karşısında, hiç çekinmeden görüşünü açıklayabilecek durumda idi. Ravî üzerinde durmaya çoğu kez gerek görmüyordu.

Ancak sahabenin yaptığı gibi, bir tâbiînin rivayetler hakkında yalnız metne bakarak doğruluğu konusunda kesin bir hükme varabileceği düşünülemez. Bu, her şeyden önce bir kültür meselesidir. Sahabe, o kültürü Allah Resûlü'nün yanında bizzat teneffüs etmiş kimselerdir. O halde, "İslamî prensiplere aykırı olmayan uydurma bir rivayet karşısında, özellikle sahabeden sonraki neslin, isnada sarılmaktan başka bir seçeneği yoktu"⁷⁷ denilebilir. Zehebî'nin, "Fedâil, akâid ve rekâik konularında, rical tenkidinden başka çare yoktur"⁷⁸ demesi⁷⁸ bu zaruretendir.

Batı'da İslamî sahalarda araştırma yapan bazı müsteşrikler, isnadın hadise sonradan eklenmiş olabileceğini iddia etmişlerdir.⁷⁹ Daha önceden de belirttiğimiz gibi, hadis literatürünün genişliği ve bu alanda gösterilen gayret, ihtiyat ve titizlik karşısında böyle bir iddianın tutunacak hiçbir dalı kalmamaktadır. Zira henüz h.I.asrın ilk yarısından itibaren geliştirilmiş olan bu sistem dahilinde, isnadlarda kronolojik metodun uygulanması, ravilerin biyografilerine ilişkin eserlerin tedvin edilmesi ve

⁷⁶ Ahmed Naîm, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s.89-90 .

⁷⁷ Hatiboğlu, *İslamî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu*, s.67.

⁷⁸ Zehebî, *Tezkira*, I/13.

⁷⁹ Bkz.A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, s.192-4; Polat, *Hadis Araştırmaları*, s.32-4.

bunlara ilaveten isnadı ilgilendiren daha bir çok ilim dalının geliştirilmiş olması, sistemin ne kadar güçlü dayanaklar üzerine kurulu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ilk dönem İslam alimlerinin gösterdikleri gayret ve çabaların, rivayet zincirini sahih hale getirebilmek için kullandıkları yöntemlerin yüzyıllarca sürdürülmüş olması, isnadın ilmî yönden ne kadar geçerli bir sistem olduğunu da ispat etmektedir.

Fakat burada şunu da göz ardı etmemek gerekir ki, bazı hadislerin başına uydurma isnadlar takılmış olabilir; ancak bu durum, yok denebilecek kadar az vuku bulmuştur. Gözü pek muhaddislerce ortaya konulmuş tenkit metotları sayesinde, böyle bir şeye teşebbüs edenlerin durumlarının gizli kalması, hemen hemen imkansız hale gelmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bir hadisin çeşitli varyantlarını bir araya getirmek ve birbirlerini takviye ettirmek veya isnadlar arasında mukayeseler yapmak, bu kontrol mekanizması için en geçerli yöntem sayılmıştır.⁸⁰

İsnat sisteminin bir başka ayrıcalıklı yanı ise, çeşitli beşerî özelliklerin yanı sıra, güçlü ve güvenilir bir hafızaya sahip, bilinçli insan unsurunun varlığı olmaktadır. Batılı araştırmacı J. Robson'un da ifade ettiği gibi, oldukça uzun bir şiiri okuyabilen ravilerin hayret verici hafızaları düşünülecek olursa, karşılıklı bir konuşmada ve hatta resmî bir toplantıda geçen konuşmaları hatırlayıp, onları tekrar edebilen kimselerin varlığını hiçbir zaman gözden uzak tutmamak gerekir.⁸¹

Durum böyle olunca, görüntü ve ses tekniğine sahip iletişim sistemlerinin, günün son teknik imkanlarıyla, baş döndürücü bir hızla geliştiği 20. asırda bile, olayların objektif ve gerçek yönüyle öğrenilebilmesi çoğu kez mümkün olamamaktadır. İslam bilginlerinin hadis ravilerinde aradığı şartların, çağdaş gazete ve ajans muhabirlerine uygulandığı göz önüne alınırsa, günümüz haberciliğinin doğruluk ve güvenilirlik derecesinin daima tartışmaya konu olacağı akl-ı selimce anlaşılacaktır. Haber alma ve nakletme yani iletişim sahasında ilk devir İslam bilginlerinin ulaştığı seviye, her zaman takdirle yad edilecek bir merhale olarak kalmaya devam edecektir.

⁸⁰ Polat, **Hadis Araştırmaları**, s.34-5.

⁸¹ J. Robson , "**İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı**", (Çev. T. Koçyiğit), A.Ü.İ.F. Dergisi, X/126.

KAYNAKÇA

- Accac el-Hatîb, Muhammed, *es-Sünne Kable't-Tedvîn, Dâru'l-Fikr*, Beyrut, 1981.
- Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yay., İstanbul, 1982.
- *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, (thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu), İstanbul, 1987
- Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*, D.İ.B.Yay., Ankara, 1976.
- A'zamî, M.Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (trc.Hulusi Yavuz), İz Yay., İstanbul, 1993 (Özgün Adı: *Studies in Early Hadith Literature*, Beyrut, 1968).
- *İslam Fıkhi ve Sünnet, Oryantalist J.Schacht'a Eleştirisi*, (trc.Mustafa Ertürk), İz Yay., İstanbul, 1996.
- Biltâcî, Muhammed, *Menhecü Ömer b.el-Hattâb fi't-Teşrîf*, Dâru'l-Fikr, Kahire, 1970.
- Buhârî, Abdulaziz b.Ahmed, *Keşfu'l-Esrâr alâ Usûli'l-İmâm Fahru'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî*, İstanbul, 1307.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b.İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Caetani, Leon, *İslam Tarihi*, (trc. Hüseyin Cahit), Tanin Matbaası, İstanbul, 1924 (Özgün Adı: *Annali dell' Islam*, Milano, 1905-1918).
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b.Abdurrahim, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Feyrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b.Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987.
- Hakim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, (thk.Seyyid Muazzam Hüseyin), Dâru'l-Ma'rife, Kahire, trz.
- *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trz.
- Halkın, L.E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), Tüerk Tarih Kurumu Bas., Ankara, 1989.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b.Ali, *el-Kifâye fi 'Ilmi'r-Rivâye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, (thk. Mehmet S.Hatiboğlu) D.İ.B. Yay., Ankara, 1971.
- *er-Rihle fi Talebi'l-Hadîs*, (thk.Nureddin İtr) Beyrut, 1975.

- Hatiboğlu, Mehmed S., **İslamî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu ve Hadis Tenkitçiliği**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1963.
- İrâkî, Zeynüddin Abdurrahim b.Hüseyn, **Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Eلفiyeti'l-Hadîs**, Beyrut, 1992.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b.Abdullah en-Nemerî, **Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlih ve mâ Yenbađî fi Rivâyetihî ve Hamlihî**, (thk. Abdurrahman H.Mahmûd) Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire, 1968.
- **Mukaddimetü't-Temhîd**, (thk. Muhammed A. el-Alevî- M. A. el-Bekrî) Kahire, 1982.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Müzhir er-Râzî, **Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1952.
- İbnu'l-Esîr, Mecdüddin Ebu's-Saâdât Mubârek b.Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs**, (thk.Muhammed M. et-Tanâhî-T.A.ez-Zâvî),Beyrut, trz.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b.Ahmed, **Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, Beyrut, 1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed et-Temîmî el-Bustî, **Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn**, (thk.Mahmud İbrahim Zâyed) Halep, 1981.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dîmeşkî, **İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs** (thk. Ahmed Muhammed Şakir, **el-Bâisu'l-Hasîs fi Şerhi İhtisâri 'Ulûmi'l-Hadîs ile birlikte**), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trz.
- **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut, 1977.
- İbn Kuteybe, Abdullah b.Müslim ed-Dineverî, **Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs**, (thk. A.Ahmed Atâ), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfe, Beyrut, 1988.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânu'l-Arab**, (thk.Abdullah Ali el-Kebîr), Dâru'l-Ma'rife, Kahire, trz.
- İbn Receb, Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b.Ahmed el-Hanbelî, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, (thk. Subhi C. Hamid), Bağdat, trz.
- İbn Salah, Osman b.Abdurrahman eş-Şehrizûrî, **Mukaddimetü İbn Salâh fi Ulûmi'l-Hadîs**, (thk.Muhammed Dîb el-Beđâ), Mektebetü'l-Fârâbî, Şam, 1984.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddin, **Kavâidu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs**, (thk. M. Behcet el-Beytâr - M. Reşid Rıza), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987.

- Koçyiğit, Talat, "İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Ravilerinin Cerhi", A.Ü.İ.F.Dergisi, sayı:IX, Ankara, 1961.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy, **el-Ecvibetü'l-Fâdile li'l-Es'ileti'l-Âşeretü'l-Kâmile**, (thk. Abdulfettah Ebû Gude), Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Halep, 1964.
- Mâlik b.Enes, **el-Muvatta'**, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Münavî, Muhammed Abdurraûf, **Feyzu'l-kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trz.
- Müslim b.Haccâc el-Kuşeyrî, **el-Câmi'u's-Sahîh**, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- Nâsiruddin el-Esed, **Masâdiru's-Şi'ri'l-Câhilî**, Kahire, 1962.
- Okiç, Muhammed Tayyib, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, A.Ü.İ.F.Yay., İstanbul, 1959.
- Polat, Selahattin, **Hadis Araştırmaları**, İnsan Yay., İstanbul, 1997.
- Râmehurmuzî, Hasan b.Abdurrahman el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971.
- Robson, James, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı", (trc.Talat Koçyiğit), A.Ü.İ.F.Dergisi, sayı:X, Ankara, 1962.
- Sibâî, Mustafa, **es-Sünne ve Mekânetühâ fi't-Teşri'i'l-İslâmî**, el-Mektetebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1978.
- Sıddıkî, Muhammed Zübeyr, **Hadis Edebiyatı Tarihi (Menşei, T - kâmülü, Hususiyetleri ve Tenkidi)**, (trc.Y.Ziya Kavakçı), İrfan Yay., İstanbul, 1966.
- Suyûtî, Celadeddin Abdurrahman b.Ebî Bekr, **Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî**, (thk. A. Ömer Hâşim), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- Şâfîî, Muhammed b.İdris, **er-Risâle**, (thk.Ahmed Muhammed Şakir), Dâru't-Turâs, Kahire, 1979.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b.İsa, **es-Sünen (el-Câmiu's-Sahîh)**, Çağrı Yay., İstanbul, 1982.
- Uğur, Mücteba, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, T.D.V. Yay., Ankara, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b.Ahmed b.Osman, **Tezkiratu'l-Huffâz**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trz (Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1955-1958 tarihli baskıdan ofset basım)
- **Mîzânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl**, (thk.Ali Muhammed el-

Becâvî), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1963.

——— **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, (thk. Şuayb el-Arnâvud vd.)
Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.